

Teresa Rosiak-Szulc

MATERIAŁ ILUSTRACYJNY
W PODRĘCZNIKACH HISTORII DLA SZKÓŁ PODSTAWOWYCH
W LATACH 1946—1980

Jednym z podstawowych środków dydaktycznych stosowanych w nauczaniu historii jest podręcznik szkolny. Nie jest to jednostkowa pomoc, lecz zespół środków, składający się z części zasadniczej — tekstu drukowanego — oraz pozatekstowych elementów struktury, do których zaliczamy m. in.: ilustracje, mapy, teksty źródłowe, ćwiczenia¹. Istotne miejsce zajmują ilustracje, które są jednym z najstarszych środków uzupełniających, wprowadzonych do szkolnych podręczników historii. Materiał ilustracyjny pozwala realizować zasadę pogłębienia, sprzyjającą kształtowaniu wyobrażeń i pojęć historycznych, co jest szczególnie istotne na etapie szkoły podstawowej, w okresie myślenia konkretno-obrazowego uczniów.

Literatura dydaktyczna koncentruje uwagę na problemach związanych z funkcjami podręcznika oraz układem i doбором treści historycznych², liczne są wypowiedzi omawiające materiał ilustracyjny pod kątem metodyki pracy, kryteriów doboru oraz realizowanych funkcji³.

¹ T. Słowikowski, *Metodyka nauczania historii*, Warszawa 1975, s. 162; D. D. Zujew, *Funkcje elementów strukturalnych podręcznika*, [w:] *Z warsztatu podręcznika szkolnego*, red. T. Parnowski, Warszawa 1973, s. 178.

² W. Okoń, *Podstawy wykształcenia ogólnego*, Warszawa 1967; K. Sośnicki, *Ogólne założenia podręczników szkolnych*, Warszawa 1962; A. Zielecki, *Środki dydaktyczne w nauczaniu i uczeniu się historii*, Rzeszów 1978; Tenże, *Role i funkcje podręcznika historii*, Rzeszów 1984; *Z warsztatu podręcznika szkolnego...*; zawarta tamże literatura.

³ Słowikowski, *op. cit.*, s. 162; Cz. Szybka, *Metodyka nauczania historii w szkole średniej*, Warszawa 1966, s. 160—166; tenże, *Samodzielna praca uczniów na lekcjach historii*, Warszawa 1957, s. 98—103; K. Szymborska, *Środki pogłębienia w nauczaniu historii*, Warszawa 1973, s. 24—29; J. Tazbirowa, *Zróżnicowanie w nauczaniu szkolnym*, Warszawa 1971, s. 84—87; Zielecki, *Role i funkcje...*, s. 116—130; tenże, *Środki dydaktyczne...*, s. 195—215; W. Zwol-

Materiał ilustracyjny podlega także analizie w kontekście oceny nowo wydawanych podręczników⁴. Nie znajdujemy jednak przekrojowych rozważań ukazujących proces przemian dokonujących się w podręcznikowym materiale ilustracyjnym, będących wynikiem zmian w spojrzeniu na funkcje podręcznika jako całości.

Dla potrzeb badawczych materiał ilustracyjny został podzielony na cztery podokresy, wynikające ze zmian zachodzących w szkolnictwie polskim i związanych z nimi edycjami nowych podręczników historii: a) podręczniki pierwszych lat powojennych, b) podręczniki siedmiolatków do 1956 r. c) podręczniki siedmiolatków z lat 1956—1962, d) podręczniki szkoły ośmioletniej⁵.

Analizując ilustracje podręcznikowe⁶ należy rozpatrzyć elementy składowe, takie jak tematyka, liczba ilustracji, ich strona graficzna oraz poprawność pod względem merytorycznym. Łączna analiza wszystkich składników materiału ilustracyjnego dokonana w wyodrębnionych okresach funkcjonowania podręczników umożliwia stwierdzenie zmian zachodzących w tym zakresie.

Dobór ilustracji pod względem ich tematyki określany jest m. in. przez treść podręcznika, jego zakres tematyczny i chronologiczny. Zakres treści podręcznika uzależniony jest od programu nauczania historii, który wyznacza dominującą problematykę w okresach historycznych, określając również tematykę zamieszczonego w nich materiału ilustracyjnego. Istotne jest, by treść ilustracji pozostawała w merytorycznym związku z tekstem podręcznika, przy czym ilustracje mogą w stosunku do tekstu pełnić m. in. rolę wiodącą (gdzie zastępują fragment tekstu), równorzędną z tekstem lub obsługującą tekst⁷.

Omawiając zagadnienie powiązania ilustracji z tekstem podręcznika nie można pominąć podpisów pod ilustracje, które stanowią z prezentowanym obrazem integralną całość. Podpis może zawierać tytuł ilustracji, także wiadomości uzupełniające tekst podręcznika lub podawać instrukcje dotyczące sposobu korzystania z ilustracji⁸.

ska, *Poradnik dla nauczyciela historii*, Warszawa 1962, s. 138—139 oraz artykuły zamieszczone w „Wiadomościach Historycznych” z lat 1977—1983.

⁴ Recenzyjne artykuły zamieszczane na łamach „Wiadomości Historycznych” oraz „Życia Szkoły”.

⁵ Od roku 1948/1949 przyjęto jako podstawę ustroju szkolnego szkołę siedmioletnią. W roku 1962/1963 rozpoczęto reformę szkolnictwa wprowadzającą szkołę 8-letnią. *Polska. Zarys encyklopedyczny*, Warszawa 1974, s. 384—387.

⁶ W artykule zamiennie będziemy posługiwać się terminami: ilustracja, materiał ilustracyjny, ikonografia, materiał ikonograficzny, obrazek. Problem terminologii omawia A. Zielecki, *Materiał ilustracyjny w podręczniku historii*, „Wiadomości Historyczne” 1983, nr 5, s. 429; tenże, *Rola i funkcje...*, s. 116—117.

⁷ Zujew, *op. cit.*, s. 183.

⁸ Zielecki, *Materiał ilustracyjny...*, s. 430,

Podpisy pod ilustracje mogą więc być dwojakiego rodzaju: krótkie, tytułujące ilustrację lub poszerzone o jeden lub drugi rodzaj informacji dodatkowych. O roli ilustracji decyduje również ich liczba. Już pobieżny przegląd podręczników historii pozwala na stwierdzenie, że tekst dominuje w nich nad pozostałymi elementami struktury podręcznika, a więc także nad materiałem ilustracyjnym. W podręcznikach historii znajduje to uzasadnienie z uwagi na możliwość przekazywania za pomocą tekstu dużej ilości informacji oraz związków między nimi⁹.

Dla uzyskania pełnego obrazu wyposażenia podręczników w ilustracje niezbędne jest porównanie ich liczby z objętością podręcznika. Piszący na temat podręczników słusznie podkreślają konieczność różnicowania wymogów odnośnie do wyposażania poszczególnych tematów w materiał ilustracyjny¹⁰. W tematach dotyczących historii kultury, szczególnie sztuki i architektury oraz rozwoju techniki ilustracje, powinny dominować nad tekstem, albowiem prezentowanie działów historii za ich pomocą stwarza szczególną możliwość realizacji zasady poglądowości. Nasycenie materiałem ilustracyjnym powinno być różnicowane w zależności od klasy, dla której przeznaczony jest podręcznik, z uwagi na zmiany zachodzące w sposobie myślenia uczniów¹¹. Na etapie myślenia konkretno-obrazowego występującego u uczniów klas młodszych zastosowanie dużej liczby środków obrazowych ułatwia kształtowanie wyobrażeń i pojęć. Rozwój intelektualny uczniów i stopniowe przechodzenie do myślenia abstrakcyjnego pozwala na zmniejszenie liczby tych środków w podręcznikach klas starszych¹².

Zestawmy powyższe uwagi z materiałem ilustracyjnym zamieszczonym w podręcznikach omawianego okresu, w celu ustalenia praktycznej realizacji założeń teoretycznych dotyczących ilustracyjnego materiału podręcznikowego.

W podręcznikach lat czterdziestych treść zamieszczonych ilustracji uzależniona jest od tematyki podręcznika oraz jego zakresu chronologicznego. Dlatego w podręcznikach prehistorii zamieszczono ilustracje prezentujące tematykę życia codziennego, a więc sposoby zdobywania pożywienia, narzędzia, jakimi się posługiwano, pracę człowieka i jej

⁹ *Ibidem*, s. 431.

¹⁰ A. Suchoński, *Obudowa metodyczna podręczników dla przyszłej szkoły 10-letniej*, „Wiadomości Historyczne” 1977, nr 3, s. 114; Zielecki, *Materiał ilustracyjny...*, s. 430.

¹¹ T. Słowikowski, *Z moich refleksji nad stosowaniem tzw. środków dydaktycznych*, „Wiadomości Historyczne” 1983, nr 4, s. 354.

¹² Suchoński, *op. cit.*, s. 115.

wytwory, w tym także ubiór, ozdoby, zabawki¹³. Na podstawie szeregu ilustracji o tej treści uczeń może wnioskować o udoskonaleniach dokonanych przez człowieka w toku jego pracy. W podręcznikach, w których przeważa historia starożytna, dominują ilustracje o tematyce z historii kultury, w podręcznikach omawiających wydarzenia bliższe współczesności, zamieszczono głównie ilustracje dotyczące treści z historii politycznej. W podręcznikach historii starożytnej ilustracje z historii kultury stanowią ponad 50% wszystkich zamieszczonych tam ilustracji¹⁴. Szczegółowe przeanalizowanie ich problematyki pozwala na stwierdzenie, iż w większości dotyczą one architektury, sztuki, wierzeń świata starożytnego; w mniejszym stopniu innych dziedzin kultury.

Obrazki dotyczące historii gospodarczo-społecznej pokazując pracę na roli, w rzemiośle i handlu oraz zmiany w zakresie narzędzi, pozwalają na kształtowanie wyobrażeń i pojęć. Historię polityczną w tych podręcznikach ilustrują obrazki z dziedziny wojskowości, prezentujące uzbrojenie i sposoby walki; znikoma ilość dotyczy organizacji i funkcjonowania starożytnych państw. Charakterystyczne jest dla omawianych podręczników historii starożytnej zamieszczanie ilustracji ukazujących środowisko naturalne państw, w których miały miejsce omawiane wydarzenia.

Dominacja ilustracji z zakresu historii kultury w podręcznikach historii starożytnej uzasadniona jest tym, że ucząc historii tego okresu pokazujemy głównie bogaty dorobek kulturowy, jaki ludzkość odziedziczyła po starożytności. Podobne proporcje w zakresie tematyki ilustracji (przewaga historii kultury, następnie historia gospodarczo-społeczna i historia polityczna) posiadają podręczniki tego okresu dla klas czwartych i pozostałe dla klas siódmych¹⁵. Inaczej kształtuje się ten stosunek w podręczniku dla klasy ósmej, który zawiera ilustracje głównie z historii politycznej, a ściślej walk powstańczych, rewolucji, strajków, manifestacji oraz wojen¹⁶. Ten dział ilustrowany jest liczny-

¹³ J. Przeworska, *Życie ludzi w dawnych wiekach*, Warszawa 1946; W. Sarnowska, W. Tropaczyńska-Ogarkowa, W. Podolak, *Ziemia opowiada*, Warszawa 1947.

¹⁴ J. Dąbrowski, *Historia starożytna*, Kraków 1947; A. Gieysztor, T. Szczechura, *Świat starożytny*, Warszawa 1947; M. H. Serejski, i inni, *Podręcznik historii dla klasy VI*, Warszawa 1947.

¹⁵ M. Dłuska, *Z naszych dziejów*, Warszawa 1947; W. Hoszowska, T. Szczechura, W. Tropaczyńska-Ogarkowa, *Było to dawno*, Warszawa 1946; S. Zajączkowski i inni, *Podręcznik dla klasy VII*, Warszawa 1947.

¹⁶ T. Landeck i inni, *Podręcznik historii dla VIII klasy szkoły podstawowej*, Warszawa 1948.

mi portretami, ukazującymi działaczy politycznych. W mniejszym stopniu zilustrowano tu gospodarkę, zaś w bardzo małym kulturę. Braków w tym zakresie nie wyrównują nieliczne portrety twórców kultury.

Dominacja określonej tematyki ilustracji jest wynikiem istnienia integralnego związku między treściami przekazywanymi przez podręcznik w zakresie realizacji określonych działów programu nauczania historii a tematyką ilustracji. W podręcznikach lat czterdziestych najczęściej stosowaną formą powiązania materiału ilustracyjnego z tekstem było tradycyjne wykorzystanie ilustracji jako obrazu tekstu. Ilustracje będąc wzmocnieniem strony tekstowej są temu tekstowi podporządkowane i stanowią potwierdzenie słów autora podręcznika. W wielu podręcznikach taki właśnie charakter związków podkreślony został poprzez zastosowanie w tekście odsyłaczy, czyli podanie numeru ilustracji¹⁷. Autorzy podręczników ukierunkowują ogłód ucznia, polecając zwrócenie uwagi na ilustrację lub jej szczegół w określonym momencie czytania tekstu. Uczeń otrzymuje sugestię powiązania wydarzeń przekazanych za pomocą słowa z obrazem, co świadczy o integralnym traktowaniu ilustracji z tekstem. Jest to jednocześnie próba wdrażania ucznia do korzystania z pozatekstowych elementów podręcznika, co jest przejawem realizowania funkcji samokształceniowej¹⁸.

Ciekawe rozwiązanie w tym zakresie prezentuje podręcznik pod redakcją M. H. Serejskiego dla klasy szóstej, w którym Autorzy zaproponowali możliwość wielokrotnego wykorzystywania tej samej ilustracji, podając jej numer przy omawianiu różnych zagadnień¹⁹. Wśród podręczników tego okresu znajdujemy również taki, którego tekst jest opisową interpretacją treści ilustracji²⁰. Tekst zawiera zwroty skierowane do ucznia, sugerujące korzystanie z ilustracji, to znaczy przyzwanie się i zwrócenie uwagi na niektóre elementy lub opowiedzenie jej treści. Można w tym przypadku mówić o równorzędnej roli ilustracji i tekstu podręcznika²¹. W niewielu podręcznikach lat czterdziestych treść ilustracji wychodzi poza treść słowną podręcznika, zachowując jednocześnie zgodność merytoryczną z tematem²². Stanowią one

¹⁷ Dąbrowski, *Historia starożytna...*; Dłuska, *Z naszych dziejów...*; W. Mosszczeńska, H. Mrozowska, *Podręcznik historii, cz. I*, Kraków 1947; Przeworska, *Życie ludzi...*

¹⁸ Zielecki w pracy *Role i funkcje...* opracował katalog funkcji dydaktycznych i wychowawczych podręcznika, s. 37—53 oraz omówił funkcje ilustracji podręcznikowych, s. 116—130.

¹⁹ Serejski i inni, *Podręcznik historii dla kl. VI...*, np. s. 77, 118.

²⁰ Sarnowska, Tropaczyńska-Ogarkowa, Podolak, *Ziemia opowiada...*

²¹ Zujew, *op. cit.*, s. 183.

²² Gieysztor, Szczechura, *Świat starożytny...*; Hoszowska, Szcz-

uzupełnienie wiadomości przekazywanych przez podręcznik za pomocą słowa. Przeważnie usługowy charakter ilustracji w stosunku do tekstu w podręcznikach historii pierwszych lat powojennych powoduje, że w niewielkim stopniu pełnią one funkcję informacyjną. Charakter zależności między tekstem a ilustracjami wyznaczany jest również poprzez podpisy do ilustracji.

W omawianym okresie stosowano zarówno podpisy rozbudowane, jak i krótkie, jednak stwierdzić należy, iż autorzy i wydawcy dostrzegali znaczenie podpisów poszerzonych²³. Za ich pośrednictwem uczeń otrzymywał informację o autorze prezentowanego na ilustracji dzieła, pochodzeniu ilustracji czy wymiarach ilustrowanego przedmiotu. Ponadto za pomocą wielu podpisów ukierunkowany został ogląd ucznia, poprzez zwroty „przyjrzyj się”, „zwróć uwagę”²⁴ lub podanie informacji o niektórych szczegółach ilustracji²⁵. Tylko w nielicznych podręcznikach lat czterdziestych podpisy zawierają sam tytuł ilustracji²⁶, nie dostarczając uczniowi dodatkowych informacji lub wskazówek dotyczących sposobu pracy z danym obrazkiem. Taką formę podpisów można by uznać za wystarczającą w podręcznikach klas starszych, przy założeniu, że uczniowie zostali należycie przygotowani do korzystania z materiału ilustracyjnego. Można więc stwierdzić, że w podręcznikach tego okresu informacyjna funkcja podręcznika realizowana była także za pomocą podpisów pod ilustracje.

O roli i funkcjach ilustracji decyduje też ich liczebność w poszczególnych tematach. W podręcznikach pierwszych lat powojennych znajdujemy znaczne rozbieżności w tym zakresie, albowiem obok podręczników zawierających wiele materiału ilustracyjnego znajdujemy takie, w których zamieszczono bardzo mało ilustracji. Najwięcej obrazków zawierają podręczniki dla klas siódmej i trzeciej²⁷. Porównując liczbę ilustracji z liczbą stron podręcznika stwierdzamy, że jedna ilustracja przypada w nich na każdą stronę. W podręcznikach dla klas

chura, Tropaczyńska-Ogarkowa, *Było to dawno...*; Zajączkowski i inni, *Podręcznik dla klasy VII...*

²³ Dąbrowski, *Historia starożytna...*; Moszczeńska, Mrozowska, *Podręcznik...*, s. 193, spis rycin; Serejski i inni, *Podręcznik historii dla kl. VI...*

²⁴ Moszczeńska, Mrozowska, *Podręcznik historii...*, s. 193, wyjaśnienia do rycin nr 5, 9, 19 i inne.

²⁵ Dąbrowski, *Historia starożytna...*

²⁶ Dłuska, *Z naszych dziejów...*, Landecki i inni..., *Podręcznik historii dla VIII kl...*

²⁷ Gieysztor, Szczechura, *Świat starożytny...*, zamieszczono tam 208 ilustracji (jako odrębny dodatek) na 138 stron podręcznika; Sarnowska, Tropaczyńska-Ogarkowa, *Podolak, Ziemia opowiada...* 188 ilustracji na 142 strony.

czwartej i szóstej jedna ilustracja przypada na 1,7²⁸, w innym dla klas czwartej oraz siódmej na 2,4 strony²⁹. Od przytoczonych danych wyraźnie odbiegają dwa podręczniki, w których liczba ilustracji jest zdecydowanie mała. Są to podręczniki dla klas ósmej (1 ilustracja na 5 stron)³⁰ oraz siódmej (1 ilustracja na ponad 4 strony)³¹. Zauważyć można brak liczbowego zróżnicowania materiału ilustracyjnego w zależności od wieku uczniów, ponadto w tematach poświęconych rozwojowi kultury, techniki, przekaz słowny dominuje, a tylko w niektórych podręcznikach tematy te ilustrowane są obficie niż pozostałe³². W wielu tematach nie znajdujemy w ogóle ilustracji, w wielu występują pojedyncze, nie dając uczniowi możliwości dokonania porównania czy syntezy. Na czytelność ilustracji składają się m. in. ich wielkość, kontrastowość, barwa oraz rodzaj (rysunek, zdjęcie)³³.

W podręcznikach tego okresu jakość materiału ikonograficznego budzi zastrzeżenia. Przeważają ilustracje małych rozmiarów, ponadto niejednokrotnie są one niewyraźne, przez co stają się nieczytelne. Rozmiary ich są niewielkie nawet w tych podręcznikach, w których ilustracje mają stanowić podstawę wykładu³⁴. Jest to szczególnie ważne w podręcznikach klas młodszych, w których nauczyciel opowiada lub organizuje aktywną pracę uczniów na podstawie ilustracji. Obrazki małych rozmiarów możliwość tę bardzo mocno ograniczają lub całkowicie uniemożliwiają. Tymczasem w podręcznikach tego okresu dla klas czwartych ilustracje są tak małe, iż często trudno „doczytać się” ich treści, zaś znalezienie cech wspólnych lub jednostkowych, na które nauczyciel chciałby uczniom zwrócić uwagę, staje się niemożliwe³⁵. Nie zadowala również jakość ilustracji pod względem kontrastowości, bowiem niektóre z nich są zupełnie pozbawione kontrastu, inne przekontrastowane, co również utrudnia ich wykorzystanie. Dodajmy, że wszystkie ilustracje w tych podręcznikach są czarno-białe. O czytel-

²⁸ Hoszowska, Szczechura, Tropaczyńska-Ogarkowa, *Ziemia opowiada...*; Serejski i inni, *Podręcznik historii dla kl. VI...*

²⁹ Dłuska, *Z naszych dziejów...*; Zajączkowski i inni, *Podręcznik dla kl. VII...*

³⁰ Landecki i inni, *Podręcznik historii dla VIII kl...*

³¹ Moszczeńska, Mrozowska, *Podręcznik historii...*

³² Do takich należą podręczniki: Serejski i inni, *Podręcznik dla kl. VI...*, Zajączkowski i inni, *Podręcznik dla kl. VII...*

³³ Analiza typów materiału ilustracyjnego (np. źródłowy, wytwory wyobraźni artystów z epoki, wizje artystyczne) wykracza poza ramy tego artykułu.

³⁴ Sarnowska, Tropaczyńska-Ogarkowa, Podolak, *Ziemia opowiada...*

³⁵ Dłuska, *Z naszych dziejów...*, s. 81, 94, 119; Hoszowska, Szczechura, Tropaczyńska-Ogarkowa, *Ziemia opowiada...*, ryc. 75, 92, 103.

ności ilustracji decyduje także ich rodzaj, przy czym rysunki są z reguły czytelniejsze od fotografii, zawierają bowiem tylko niezbędne szczegóły, dzięki czemu ułatwiają ustalenie typowych dla danego okresu cech lub zmian zachodzących w zakresie tych samych zjawisk. W podręcznikach lat czterdziestych rysunki zastosowano najczęściej w klasach młodszych, prezentując postaci wojowników, poszczególne elementy uzbrojenia, naczynia, ozdoby. W klasach starszych dominują fotografie lub są one jedynym rodzajem ilustracji. Niedociągnięcia w zakresie jakości ilustracji ograniczają możliwość pełnienia przez nie funkcji przede wszystkim wychowawczych: estetycznej, motywacyjnej, inspiratorskiej, ale także kształcących i poznawczych.

Kolejny, wyodrębniony dla potrzeb analizy okres, to lata pięćdziesiąte. W porównaniu z okresem poprzednim zauważamy pewne, lecz niezbyt radykalne zmiany w materiale ilustracyjnym. Nie uległy zmianie zasady doboru treści ilustracji, pozostała ich zależność od treści słownych przekazywanych przez podręcznik. Zatem w podręcznikach dla klas piątych, obejmujących historię starożytną, przeważają ilustracje z zakresu historii kultury³⁶, uczniom klas starszych za pomocą obrazów prezentowana jest głównie historia polityczna, w szczególności walki klasowe, kampanie wojenne, różne rodzaje broni, także działalność organizacji politycznych w postaci wydawanych dokumentów i organów prasowych³⁷. Ilustracje z zakresu historii gospodarczo-społecznej ukazują rozwój techniki, produkcję, handel, rozwój miast oraz warunki życia i pracy różnych grup społecznych. Analogicznie jak w okresie poprzednim, w podręcznikach klas starszych w niewielkim stopniu zilustrowano kulturę lub w ogóle pominięto ten dział. Nie uległ również zasadniczej zmianie sposób powiązania ilustracji z treścią podręczników, albowiem w większości ikonografia pozostaje na usługach tekstu.

Podręczniki klas młodszych zawierają w tekście numery ilustracji odsyłające ucznia do określonego obrazka³⁸. Założenie, iż w toku pracy ukształtowany zostaje nawyk korzystania z ilustracji, pozwala na rezygnację z tego typu odsyłaczy w podręcznikach klas starszych.

W podręcznikach klas piątych i szóstych, obok ikonografii będącej obrazowymi odpowiednikami tekstu, zamieszczono wiele ilustracji o charakterze obrazowych uzupełnień wiadomości tekstowych. Ilustra-

³⁶ Serejski i inni, *Historia dla kl. V*, Warszawa 1951.

³⁷ J. Dutkiewicz, N. Gąsiorowska, H. Katz, *Historia kl. VII*, Warszawa 1953; J. Kwaśniewicz i inni, *Historia dla kl. VII* Warszawa 1956.

³⁸ B. Baranowski i inni, *Historia dla kl. VI*, Warszawa 1951; M. Dłuska, J. Schoenbrenner, *Historia dla klasy IV*, Warszawa 1953; Serejski i inni, *Historia dla klasy V...*

cje uzupełniające treść dotyczą zwykle architektury, uzbrojenia, elementów kultury materialnej, a ich związek z treścią jest często przestrzenno-czasowy. Omawiając np. wydarzenia polityczne w Czechach zamieszczono obrazki pokazujące tamtejszą architekturę danego okresu³⁹. Jest to więc dość luźny związek materiału ilustracyjnego z treścią, jednak zamieszczenie w podręczniku szeregu ilustracji dotyczących tego samego zjawiska pozwala na uwypuklenie różnic lub podobieństw zachodzących na przestrzeni czasu i na różnym terytorium. Ilustracje te mogą być pomocne w pełnieniu wielu funkcji, przede wszystkim informacyjnej, korygującej, interpretacyjnej, strukturyzującej i wyobrażeniowej.

W omawianym okresie ilustracje podpisano przeważnie w sposób nierozbudowany, podając najczęściej tytuł ilustracji oraz skromne informacje dodatkowe. Tylko niektóre podpisy informują o pochodzeniu ilustrowanego zabytku, dacie jego powstania lub w przypadku wizji artystycznej podają nazwisko twórcy. Nieliczne podpisy ukierunkowujące ogląd ucznia oraz poszerzające wiadomości tekstowe znajdujemy w podręczniku dla klasy szóstej pod redakcją M. Siuchnińskiego. W podręczniku tym uzupełnieniem do podpisów są informacje o rodzajach ilustracji zawarte w spisie ilustracji, zamieszczonym na końcu podręcznika⁴⁰. Jedynie w podręczniku dla klasy piątej zastosowane zostały podpisy dwuczęściowe, tzn. podające tytuł ilustracji oraz w drugiej części ukierunkowujące ogląd ucznia bądź szeroko uzupełniające wiadomości podane za pomocą tekstu⁴¹. W porównaniu z okresem poprzednim nie ulegają dużym zmianom dane o liczbie ilustracji. Jedna ilustracja przypada w nich na 1,3 do 2,5 strony⁴². Dwa podręczniki (oba dla klas siódmych) charakteryzują się wyjątkowo małą ilością ilustracji. W jednym zamieszczono ich 68 (jedna na 3 strony)⁴³ w drugim zaledwie 41 (jedna na 6 stron)⁴⁴. Również w tym okresie nie zastosowano zróżnicowania liczby ilustracji w zależności od wieku uczniów, bowiem nawet w podręczniku dla klasy czwartej zamieszczono ich niewiele⁴⁵.

Podobnie jak w okresie poprzednim, brak jest również tematów,

³⁹ Baranowski i inni, *Historia dla kl. VI...*, ryc. 30, 31, 32.

⁴⁰ B. Baranowski i inni, *Historia dla klasy VI*, Warszawa 1956, s. 259—262.

⁴¹ Serejski, *Historia dla kl. V...*

⁴² Tamże; G. Missalowa, J. Schoenbrenner, *Historia Polski*, Warszawa 1951 (do 1,3 strony); Dłuska, Schoenbrenner, *Historia kl. IV...*; Baranowski i inni, *Historia dla kl. VI* (co 2,5 strony).

⁴³ Kwaśniewicz i inni, *Historia dla kl. VII...*

⁴⁴ Dutkiewicz, Gąsiorowska, Katz, *Historia kl. VII...*

⁴⁵ Dłuska, Schoenbrenner, *Historia kl. IV...* (zamieszczono tam 98 ilustracji).

w których ilustracje dominowałyby nad tekstem, tym niemniej w tematach dotyczących kultury jest ich więcej niż w tematach z historii politycznej. W niewielkim stopniu uległa poprawie strona graficzna ilustracji. Równie mało, jak poprzednio, zamieszczono ilustracji całostronicowych, nie znajdujemy jednak już obrazków o tak małych rozmiarach, jak w podręcznikach lat czterdziestych. Pewnej poprawie uległa kontrastowość prezentowanego materiału ilustracyjnego, wpływając na polepszenie jakości, głównie w zakresie czytelności obrazków. Wykonanie techniczne ilustracji w niektórych podręcznikach tego okresu budzi zastrzeżenia⁴⁶. W omawianym okresie pojawiają się nowe rozwiązania w zakresie barwy ilustracji. Obok podręczników, w których zamieszczono czarno-biały materiał ilustracyjny znajdujemy także, w których ilustracje są podkolorowane⁴⁷. Zabieg ten niewątpliwie podniósł walory estetyczne podręczników, pozwalając na pełniejsze realizowanie wychowawczych funkcji podręczników.

Ilustracje tego okresu są w większości fotografiami, uzupełnianymi przez rysunki przedstawiające głównie typologiczne obrazy w zakresie narzędzi lub uzbrojenia. W jednym z podręczników zastosowano tylko rysunki prezentując za ich pomocą nawet portrety, a także obrazy artystyczne, co nie wydaje się być korzystne w tak szerokim zastosowaniu. Na przykład takim potwierdzeniem słów autora podręcznika, iż ołtarz jest arcydziełem, może być konturowy zarys postaci z ołtarza⁴⁸. Podobnie w przypadku ilustracji przedstawiającej fragment obrazu Jana Matejki *Bitwa pod Grunwaldem*, która w formie rysunku nie jest w pełni czytelna⁴⁹.

Trzecim okresem, w którym analizować będziemy podręcznikowy materiał ilustracyjny jest siedmiolatka po 1956 r. Różnorodny jest materiał obrazowy w podręcznikach tego okresu pod względem treściowym. W podręczniku dla klas siódmych dominuje w obrazach historia polityczna, co wynika z doboru treści przekazywanych uczniom klas starszych⁵⁰. W podręcznikach dla klas szóstych zachowano równowagę w zakresie działów historii, zaś dobór ilustracji pozwala uchwycić zmiany zachodzące w sposobie pracy, środkach komunikacji, budownictwie, życiu codziennym różnych warstw społecznych oraz funkcjo-

⁴⁶ Na przykład w podręczniku dla kl. VII Kwaśniewicza i innych mamy do czynienia z przekontrastowaniem. Różna jest kontrastowość ilustracji w podręczniku dla kl. V, pod red. M. H. Serejskiego.

⁴⁷ Missalowa, Schoenbrenner, *Historia Polski...*; Baranowski i inni, *Historia dla kl. VI...*

⁴⁸ Dłuska, Schoenbrenner, *Historia dla kl. IV...*, s. 62, ryc. 30.

⁴⁹ Tamże, s. 48, ryc. 21.

⁵⁰ H. Sędziwy, *Historia dla kl. VII*, Warszawa 1962.

nowaniu państw w prezentowanych okresach historycznych⁵¹. W podręczniku dla klasy piątej przeważa w ilustracjach historia kultury, ze szczególnym uwzględnieniem architektury⁵². W podręczniku dla klasy czwartej dominuje w ikonografii historia polityczna, równocześnie znajdujemy w nim wiele ilustracji z zakresu historii kultury i historii społeczno-gospodarczej⁵³. W podręcznikach siedmiolatkı końca lat pięćdziesiątych duży procent materiału obrazowego stanowią portrety⁵⁴. Stwierdzenie zasady doboru treści ilustracji, zależnie od treści słownych przekazywanych przez podręcznik, wskazuje na istnienie związku obrazu z tekstem, co oczywiście nie wyklucza występowania pojedynczych przypadków braku merytorycznego związku między tymi elementami.

Wiele ilustracji, będących obrazowymi odpowiednikami tekstu, spełnia rolę obsługującą, obok nich zamieszczono wiele takich, które wraz z podpisem są uzupełnieniem informacji tekstowych⁵⁵.

W podręcznikach tego okresu różnorodnie potraktowano problem podpisywania ilustracji, przeważają podpisy jednozdaniowe, tytułujące ilustracje. Niektóre z podpisów zawierają skromne ilustracje o postaci zamieszczonej na ilustracji, nazwisko autora prezentowanego dzieła lub datę ilustrowanego wydarzenia. Zastosowanie krótkich podpisów znajduje uzasadnienie w podręczniku dla klasy czwartej *W naszej Ojczyźnie*, w którym obrazek ilustruje najczęściej przyległe opowiadanie⁵⁶. Niejednolicie podpisano ilustracje w podręczniku G. Markowskiego dla klasy szóstej, w którym większość ilustracji wyposażył Autor w podpisy rozbudowane, pozostałe opatrzył tylko tytułem. Można by wysunąć przypuszczenie, iż w przypadku podpisu krótkiego tekst podręcznika uzupełnia wiadomości o ilustracji, lecz teza taka nie zawsze znajduje potwierdzenie. Zdarza się, że uczeń nie otrzymuje informacji odnośnie do ilustracji ani w tekście, ani w podpisie⁵⁷.

Liczba ilustracji jest zróżnicowana, tym niemniej w omawianym okresie nie znajdujemy podręczników, w których byłoby niewiele ilustracji. Najwięcej zamieszczono ich w podręczniku dla klasy czwartej, w którym na każdą stronę przypada przynajmniej jedna ilustracja, w podręcznikach dla klas piątych i szóstyh liczba ta nieco się zmniejsza.

⁵¹ G. Markowski, *Historia dla kl. VI*, Warszawa 1963; W. Hoszowska, *Opowiadania z dziejów Polski*, cz. II, Warszawa 1958.

⁵² Hoszowska, *Opowiadania...*, cz. I, Warszawa 1958.

⁵³ A. Klubówna, J. Stępniova, *W naszej Ojczyźnie*, Warszawa 1957.

⁵⁴ Hoszowska, *Opowiadania...*, cz. II zawiera 58 portretów; Markowski, *Historia dla kl. VI...*, zawiera 52 portrety.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Klubówna, Stępniova, *W naszej Ojczyźnie...*

⁵⁷ Markowski, *Historia dla kl. VI...*

sza, najmniej zaś jest ich w podręczniku dla klasy siódmej H. Sędziwego.

Na podstawie powyższego zestawienia można zaobserwować tendencję liczbowego różnicowania ilustracji w zależności od wieku uczniów, tj. zwiększania liczebności obrazków w podręcznikach klas najmłodszych. Mankamentem jest jednak fakt, że zmniejszonej liczby ilustracji w klasach starszych nie zastąpiono innym rodzajem elementów strukturalnych podręcznika, np. materiałem symbolicznym. W podręcznikach dla klas szóstych tematy dotyczące historii kultury zawierają więcej ilustracji niż pozostałe, a nawet znajdujemy w nich tematy, w których ilustracje dominują nad tekstem⁵⁸. W tak opracowanych tematach ilustracje pełnią wiodącą rolę, a informacyjna funkcja podręcznika realizowana jest przede wszystkim za pomocą ilustracji, dopiero w dalszej kolejności za pomocą tekstu. Materiał ikonograficzny stanowić może wówczas główne źródło wiadomości i być podstawą dla samodzielnej pracy.

Podręczniki tego okresu wyposażono w obrazki zajmujące przeważnie połowę lub jedną trzecią stronicy, jednocześnie na szerszą skalę zastosowano ilustracje całostronicowe⁵⁹. Rozmaitość w tym względzie prezentuje podręcznik dla klasy czwartej *W naszej Ojczyźnie*, w którym na jednej stronie obok ilustracji okazałych rozmiarów, zamieszczono zupełnie małe, najczęściej w formie rysunków, ilustrujących zwykłe elementy kultury materialnej i uzupełniających ilustracje duże bądź pokazujące jakiś szczegół dużego obrazka. W przeważającej mierze dobry jest kontrast ilustracji w podręcznikach omawianego okresu, zastrzeżenia budzi wyrazistość ilustracji w podręczniku dla klasy siódmej oraz niektórych obrazków w podręczniku dla klasy szóstej⁶⁰. Nawet w ramach jednego podręcznika jakość zamieszczonego materiału ilustracyjnego jest niejednakowa. Wszystkie podręczniki tego okresu wyposażono w obrazki czarno-białe. Dominującym rodzajem ilustracji są fotografie, w podręcznikach dla klas czwartej i siódmej uzupełnieniem ich są rysunki. Wskazane powyżej niedociągnięcia powodują, że materiał ilustracyjny nie może w pełni realizować funkcji wychowawczych.

Kolejnym omawianym okresem jest okres szkoły ośmioletniej. Tematyka ikonografii podręcznikowej tego okresu określana jest treścią podręcznika, nie odnotowujemy więc tutaj zmian od pierwszych lat po-

⁵⁸ Hoszowska, *Opowiadania...*, cz. II, s. 8—19, 34—35, 185—190; Markowski, *Historia dla kl. VI...*, s. 17—20, 21—27.

⁵⁹ Hoszowska, *Opowiadania...*, cz. I i II.

⁶⁰ Markowski, *Historia dla kl. VI...*

wojennych. W podręcznikach klas ósmych i siódmych przeważają obrazy ukazujące zagadnienia polityczne, przybliżające uczniom walki o wyzwolenie narodowe i społeczne, rodzaje wojsk i ich uzbrojenie, kampanie wojenne. W dalszej kolejności znajdują się tam ilustracje o treściach gospodarczo-społecznych, pokazujące rozwój techniki w zakresie komunikacji i produkcji, rozwój przemysłu i miast, najmniej miejsca poświęcono tematyce wiążącej się z kulturą⁶¹. W podręcznikach dla klas szóstych obok historii politycznej szeroko ilustrowana jest architektura, rozwój nauki i szkolnictwa⁶², zaś w podręczniku dla klasy piątej, obejmującym historię starożytną, dominuje w ilustracjach historia kultury, w tym głównie architektura i wierzenia⁶³.

Korzystnie na tle dotychczas omówionych prezentują się niektóre z pierwszych podręczników ośmiolatki w zakresie związków ilustracji z tekstem, albowiem częściej niż poprzednio ilustracje wraz z obszernymi podpisami zastępują tekst, a ich pominięcie przez nauczyciela spowodowałoby powstanie luk w wiedzy historycznej uczniów. Materiał ikonograficzny jest w dużej części obrazowym uzupełnieniem tekstu. Innowacje okazały się niezbyt trwałe, bowiem w latach siedemdziesiątych zaobserwować można powrót do tradycyjnych związków ilustracji z tekstem, a tylko niewielka część materiału ilustrującego zawiera nowy, nie podany przez tekst, ładunek informacyjny. W klasach starszych słusznie zrezygnowano z odsyłaczy do ilustracji, z uwagi na wdrożenie ucznia do korzystania z tego typu pomocy, jeśli przyjmujemy zasadę kształtowania umiejętności jako serię ćwiczeń powtarzanych od klasy piątej, a prowadzących do wytworzenia nawyku samodzielnej pracy. Podręczniki ośmioletniej szkoły podstawowej przynoszą zmiany w zakresie podpisów w kierunku szerszego podpisywania ilustracji. Stosunkowo często zastosowano dwuczłonowość podając tytuł ilustracji oraz obszerne informacje dodatkowe. Tekst podręcznika dopiero wraz z podpisami stanowi całość informacyjną. Ponadto autorzy podręczników zalecają uczniom poprzez podpisy sposób pracy z ilustracją⁶⁴, co jest szczególnie pomocne uczniom klas młodszych w ich samodzielnej pracy z podręcznikiem. Jest to także realizacja samokształceniowej funkcji podręcznika. Dodatkowe objaśnienia i wiado-

⁶¹ J. Skowronek, *Historia dla kl. VII*, Warszawa 1977; S. Szostakowski, *Historia dla kl. VII*, Warszawa 1965; H. Sędziwy, *Historia dla kl. VIII*, Warszawa 1966; A. Szczepniak, *Historia dla kl. VIII*, Warszawa 1976; A. Wojciechowski, *Historia dla kl. VIII*, Warszawa 1970.

⁶² M. Kosman, *Historia dla kl. VI*, Warszawa 1978; S. Szostakowski, *Historia dla kl. VI*, Warszawa 1968.

⁶³ G. Markowski, *Historia dla kl. V*, Warszawa 1963.

⁶⁴ Tamże, np. s. 109, 126, 133.

mości podano także przy portretach, choć nie jest to regułą przestrzeganą nawet w ramach jednego podręcznika⁶⁵. Sądzymy, że obszerne podpisywanie ilustracji związane jest z poglądami na funkcję podręcznika, który miał być środkiem pomocniczym dla ucznia, wykorzystywanym zarówno w pracy lekcyjnej, jak i domowej. Porównanie podpisów do ilustracji w pierwszych podręcznikach ośmiolatki i w podręcznikach z lat siedemdziesiątych pozwala na stwierdzenie, że szerokie podpisy zastosowano przede wszystkim w latach sześćdziesiątych, stopniowo ograniczając w latach siedemdziesiątych zasięg informacji przekazywanych za pomocą podpisów⁶⁶. Zmiany te nie zawsze okazywały się korzystne⁶⁷. W całym omawianym okresie w sposób krótki podpisano ilustracje w podręcznikach klas ósmych. Liczba ilustracji w podręcznikach ośmiolatki nie odbiega w sposób zasadniczy od danych z okresu poprzedniego. Najwięcej obrazków zamieszczono w podręczniku dla klasy piątej (1 ilustracja przypada niemal na każdą stronę)⁶⁸, w klasach szóstych i siódmych nasycenie podręczników obrazkami stopniowo się zmniejsza (średnio 1 ilustracja na 1,5 strony)⁶⁹, najmniej zamieszczono ich w podręczniku klasy ósmej (1 ilustracja na ponad 2 strony)⁷⁰. Do pozytywnych zjawisk zaliczyć należy różnicowanie liczbowe obrazków w zależności od klasy, dla której przeznaczony był podręcznik oraz fakt, iż nie znajdujemy podręczników wyposażonych w bardzo małą liczbę ilustracji.

W podręcznikach ośmiolatki z lat sześćdziesiątych dla klas piątych i szóstych można mówić o dominacji ilustracji nad tekstem w obrębie tematów dotyczących historii kultury oraz rozwoju techniki. Porównanie danych dla lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych odnośnie do liczebności ilustracji w podręcznikach dla tego samego poziomu wypa-

⁶⁵ Szostakowski, *Historia dla kl. VI...*

⁶⁶ Nie możemy zgodzić się z twierdzeniem A. Glimos-Nadgórskiej, że w podręcznikach z lat siedemdziesiątych zastosowano szerzej rozbudowane podpisy. Zob. Krytyczna analiza koncepcji dydaktycznej podręczników szkolnych historii dla szkoły podstawowej obowiązujących w Polsce Ludowej w latach 1945–1980, „Wiadomości Historyczne” 1984, nr 1, s. 57, przyp. 11. Wyjątkiem jest podręcznik dla kl. VII, S. Szostakowskiego.

⁶⁷ Posłużmy się przykładem ilustracji zatytułowanej „Na końcu targu” zamieszczonej w rozdziale *Życie kulturalne Galicji*. Jaką korzyść może wynieść uczeń z tak zatytułowanej ilustracji w kontekście wspomnianego rozdziału. Wszak nie o targ tutaj chodzi, zaś podanie nazwiska twórcy byłoby uzupełnieniem treści rozdziału. Zob. Skowronek, *Historia dla kl. VII...*, s. 231.

⁶⁸ Markowski, *Historia dla kl. V...*, wyd. VIII, 130 ilustracji na 167 s.

⁶⁹ Kosman, *Historia dla kl. VI...*; Szostakowski, *Historia dla kl. VI...*; tenże, *Historia dla kl. VII...*

⁷⁰ Szczesniak, *Historia dla kl. VIII*, wyd. XIV.

da zdecydowanie korzystniej dla lat sześćdziesiątych⁷¹. Również w kolejnych wydaniach tego samego podręcznika daje się zaobserwować regres w tym zakresie⁷².

Do korzystnych zmian w zakresie ilustrowania podręczników należy przewaga ilustracji zajmujących połowę lub dwie trzecie stronicy. Nie znajduje się ilustracji małych rozmiarów, jakie zamieszczano w pierwszych podręcznikach powojennych. Jednakże nadal nie jest dużo ilustracji całostronicowych, a ułatwiałyby one pracę nauczycielowi, głównie w zakresie organizowania aktywnej pracy uczniów, tj. analizowania, porównywania, wyciągania wniosków o zmianach w architekturze, sztuce, broni, narzędziach. Przeważnie zadbano o dobrą kontrastowość, choć i w tym okresie nie brak przykładów ilustracji złej jakości⁷³. Wszystkie podręczniki zawierają czarno-biały materiał ilustracyjny. Nowe rozwiązanie w tym zakresie zaproponowano w podręczniku S. Szostakowskiego dla klasy szóstej, w którym obok ilustracji w tekście wprowadzono dodatek w postaci ośmiu barwnych, całostronicowych obrazków, zamieszczony na końcu książki. Ponadto do podręcznika dla klasy piątej dołączono zestaw mapek, w którym obok map zamieszczono barwne obrazki, niewielkich rozmiarów, nawiązujące do życia codziennego epoki, z którą związana jest mapka⁷⁴. Takie rozwiązanie pozwala na rozbudzanie zainteresowań uczniów, kształtowanie pojęć historycznych w powiązaniu z czasem i przestrzenią oraz łączenie w pracy nauczyciela różnych środków metodycznych. Z dodatku tego zrezygnowano w kolejnych wydaniach podręcznika. W podręcznikach ośmiolatki jedynie w klasach piątych obok fotografii zastosowano także rysunki, w pozostałych zamieszczono tylko fotografie.

W każdym z omawianych okresów wskazać można błędy merytoryczne w zakresie materiału ilustracyjnego. Znajdujemy je w podpisach lub w tekście podręcznika, nieodpowiadającym prezentowanemu na ilustracji treściom; polegają one także na niewłaściwym zamieszczeniu ilustracji, powodującym brak jej zespolenia z przylegającym tekstem. Na błędy te niejednokrotnie wskazywali recenzenci podręczników, nie będziemy powtarzać ich uwag ograniczając się do podania kilku dokonanych przez nas spostrzeżeń. Dla przykładu podpis o treści „Takimi grzebieniami rogowymi czesali się Słowianie” dotyczy ilustracji przedstawiającej grzebień z wykopalisk, któremu brak kilku zę-

⁷¹ Por. Szostakowski, *Historia dla kl. VI* — 168 ilustracji i Kosman, *Historia dla kl. VI...*, 130 ilustracji.

⁷² Markowski, *Historia dla kl. V...*, wyd. I — 163 obrazki, wyd. VIII — 130.

⁷³ Przykładowo: Skowronek, *Historia dla kl. VII...*, s. 93, 260; Szcześniak, *Historia dla kl. VIII...*, wyd. III, s. 35, 172; Szostakowski, *Historia dla kl. VII...*, s. 49, 120, 125.

⁷⁴ Mapki do podręcznika, Markowski, *Historia dla kl. V...*, wyd. I.

bów⁷⁵. Nie jest to więc najbardziej trafny podpis. W innym podręczniku z lat czterdziestych ilustracja przedstawiająca statek handlowy zamieszczona została w temacie omawiającym początki chrześcijaństwa⁷⁶.

Od błędów nie ustrzeżono się w podręcznikach lat pięćdziesiątych. Niedopatrzenie w zakresie wykonania technicznego spowodowało, że w dwóch podręcznikach zamieszczono tę samą ilustrację ukazującą Lenina i Stalina, z tym, że jedna z nich została zamieszczona odwrotnie⁷⁷. Ponadto podpis pod jedną z tych ilustracji informuje, iż jest to „Zwycięstwo rewolucji socjalistycznej, zdobycie pałacu carskiego przez robotników”⁷⁸, co nie znajduje potwierdzenia w ilustracji. W jednym z podręczników siedmiolatki po 1956 r., ilustracja ukazująca nagrobki królów Zygmuntów umieszczona została w temacie *Odrodzenie włoskie*⁷⁹. Nie jesteśmy przekonani o poprawności podpisu „Chłopi pracujący na swoim polu w nocy”⁸⁰, jako że ilustracja ukazuje chłopów odpoczywających. Nie potwierdzają słów tekstu „Do walki z najeźdźcami stanęli Ateńczycy wsparci przez oddziały sprzymierzeńców z sąsiedniego miasta” ilustracje, do których Autor odsyła, a które pokazują żołnierza ateńskiego i perskiego⁸¹. W dwóch podręcznikach zamieszczono takie same ilustracje przedstawiające dawną Warszawę, przy czym podpisy zawierają nieco inną datację⁸².

Analiza podręcznikowego materiału ilustracyjnego z lat 1946—1980 pozwala na sformułowanie kilku wniosków.

Obowiązuje zasada doboru ilustracji podręcznikowych pod kątem treści merytorycznych prezentowanych w formie słownej. Stąd w podręcznikach klas starszych obserwujemy w ikonografii dominację tematyki politycznej, w podręcznikach klas młodszych, które dotyczą głównie historii starożytnej, przeważa historia kultury, w pozostałych podręcznikach — zależnie od prezentowanego zakresu treści — historia gospodarczo-społeczna lub polityczna. W podręcznikach prehistorii zamieszczono ilustracje obrazujące życie codzienne.

Powyższa zasada doboru treści ilustracji rzutuje na sposób powiązania ikonografii z treścią podręczników. W podręcznikach historii przeważnie możemy stwierdzić istnienie merytorycznego związku między

⁷⁵ Przeworska, *Życie ludzi...*, s. 115.

⁷⁶ Serejski i inni, *Podręcznik historii dla kl. VI...*, s. 239.

⁷⁷ Dutkiewicz, Gąsiorowska, Katz, *Historia dla kl. VII...*, s. 222 oraz Missalowa, Schoenbrenner, *Historia Polski...*, s. 230.

⁷⁸ Missalowa, Schoenbrenner, *Historia Polski...*, s. 230.

⁷⁹ Markowski, *Historia dla kl. VI...*, s. 26.

⁸⁰ Tamże, s. 12.

⁸¹ Markowski, *Historia dla kl. V...*, wyd. VIII, s. 46.

⁸² Markowski, *Historia dla kl. VI...*, s. 58; Skowronek, *Historia dla kl. VII...*, s. 98.

słowem a ilustracjami, jednak w każdym z omawianych okresów występują przykłady świadczące o braku tych związków. Począwszy od pierwszych lat powojennych najczęściej stosowanym sposobem powiązania jest usługowy charakter obrazków, tym niemniej w każdym omawianym okresie znajdujemy ilustracje o charakterze obrazowych uzupełnień tekstu. W podręcznikach z końca lat pięćdziesiątych i w pierwszych podręcznikach ośmiolatki znajdują się tematy, w których ilustracje pełnią wiodącą rolę w stosunku do tekstu. Jednak ilustracje pozostają przeważnie na usługach tekstu, a informacyjna funkcja podręczników tylko niekiedy realizowana jest za pomocą materiału ilustracyjnego. Nadal pozostaje więc aktualny postulat zmniejszenia liczby ilustracji pełniących tę tradycyjną rolę na korzyść ilustracji zastępujących określone fragmenty tekstu.

W omawianym okresie zmianom ulegała forma podpisywania ilustracji. W podręcznikach lat czterdziestych przeważały szersze podpisy, bowiem podręcznik obok słowa nauczyciela był jedynym źródłem wiedzy. W podręcznikach siedmiolatki przeważały podpisy krótkie, do obszerniejszego podpisywania ilustracji wrócono w podręcznikach z lat sześćdziesiątych, kiedy to duży nacisk położono na faktografię. W podręcznikach lat siedemdziesiątych ponownie przeważają podpisy krótkie. W każdym z omawianych okresów istnieją odstępstwa od podanych tendencji.

Na przestrzeni lat 1946—1986 nastąpiły również zmiany w zakresie liczbowego wyposażenia podręczników w ilustracje. W końcu lat pięćdziesiątych wyeliminowano podręczniki zawierające nieliczną ikonografię. Od tego okresu zaobserwować można tendencję różnicowania liczby ilustracji w zależności od klasy, lecz nie towarzyszy temu wprowadzanie na szerszą skalę innych elementów strukturalnych w podręcznikach klas starszych. Tematy z historii kultury i techniki ilustrowane były obficie niż pozostałe, lecz tylko w niektórych podręcznikach końca lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych opracowano tak, że obrazki dominują nad tekstem, pełniąc w stosunku do niego wiodącą rolę. Takie opracowanie tematów pozwala na pełniejsze realizowanie przez materiał ilustracyjny funkcji poznawczych i kształcących podręcznika.

Na przestrzeni omawianego okresu nastąpiły zmiany w zakresie strony graficznej ilustracji. Już w podręcznikach lat pięćdziesiątych wyeliminowano ilustracje bardzo małych rozmiarów oraz od końca tego dziesięciolecia na szerszą skalę zastosowano ilustracje całostronicowe. Nie wprowadzono zmian w zakresie barwy, bowiem ikonografia podręczników historii jest czarno-biała, z wyjątkiem podkolorowanej w niektórych podręcznikach lat pięćdziesiątych oraz barwnego dodatku ilustracyjnego w podręczniku z lat sześćdziesiątych. Pewnej popra-

wie uległa czytelność ilustracji, co związane jest nie tylko ze zmianą wielkości obrazków, ale także z poprawą możliwości technicznych w zakresie bazy poligraficznej. Tym niemniej wskazać można wiele ilustracji wykonanych źle pod względem technicznym. W ikonografii omawianego okresu zauważyć można przewagę rysunku w podręcznikach klas młodszych, w podręcznikach klas starszych zamieszczono przeważnie fotografie.

Mimo wprowadzonych zmian, ocena podręcznikowego materiału ilustracyjnego nie wypada korzystnie. Podręczniki z czarno-białymi ilustracjami, niejednokrotnie niedopracowanymi pod względem technicznym, nie mogą być dla ucznia atrakcyjne, budzić jego zainteresowania czy kształtować poczucie estetyki. Błędy merytoryczne i wskazane niedociągnięcia powodują, że ilustracje w podręcznikach historii nie stwarzają warunków do pełnej realizacji funkcji poznawczych, kształcących, a przede wszystkim wychowawczych.

Instytut Historii

Pracownia Metodyki Nauczania Historii

Teresa Rosiak-Szulc

LES ILLUSTRATIONS DANS LES MANUELS D'HISTOIRE POUR DES ÉCOLES PRIMAIRES DANS LES ANNÉES 1946—1980

Les illustrations sont l'un des plus vieux moyens supplémentaires introduits dans les manuels d'histoire. Dans les années 1946—1980, elles subirent des changements résultant de la reorganisation de l'enseignement général et des éditions des manuels nouveaux. Dans cette période quatre groupes de manuels étaient en usage: a) les manuels de premières années d'après guerre, b) les manuels destinés à l'usage dans l'école de sept ans jusqu'à 1956, c) les manuels pour la même école, mais usés dans les années 1956—1962, d) les manuels destinés à l'usage dans l'école de huit ans. Les principes du choix des illustrations ne subissaient pas de changements; celles-ci étaient liées avec la thématique et le domaine chronologique du manuel, et leur rôle était toujours soumis au texte. Les illustrations jouant le rôle primordial furent introduites puis largement dans les manuels vers la fin des années cinquante et au début des années soixante, surtout là, où l'on présentait les problèmes de l'histoire de la culture et de la technique. Dans les manuels des années quarante, on donnait les illustrations avec des légendes élargies, parce que le manuel, à côté de la parole de l'instituteur, était la source unique du savoir. Dans les années suivantes les légendes étaient courtes et ne dépassaient pas le cadre d'une proposition. Cependant, quand l'accent fut mis sur la réalisation du but cognitif, les légendes prirent de l'extension. Dans les années soixante-

-dix redevinrent courtes. Depuis les années soixante, les manuels au petit nombre d'illustrations sont très rares. Aussi de la fin des années cinquante, on observe la tendance à différencier le nombre des illustrations conformément à l'âge des élèves, mais cette tendance n'est pas accompagnée par l'introduction du plus grand nombre des éléments structuraux, p. ex, du matériel symbolique. Dans les années cinquante, on élimina aussi les illustrations de petites dimensions et vers la fin de cette période on commença à employer des tableaux occupant toute la page.

L'iconographie de la période présentée est blanc noir, seulement dans certains manuels des années cinquante, on employa la technique de coloriage. Le supplément d'illustration colorié, lié au manuel pour la sixième classe, n'est qu'une exception. Malgré les changements introduits, l'iconographie des manuels ne satisfait pas. Les fonctions cognitives, instructives et éducatives réalisées par les manuels sont bornées par l'exécution technique incorrecte et les fautes importantes des illustrations.

